

นรกและสวรรค์กับความเชื่อของเยาวชนในปัจจุบัน

พระครูปริยัติธรรมวงศ์

อาจารย์ประจำสาขาวิชา ศาสนาและปรัชญา

บทนำ

นรกและ สวรรค์มีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับชั้น พระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องนรกและสวรรค์เป็นประจำ และพระอริยสาวกบางรูปก็มีเรื่องสัมพันธ์กับพวกสัตว์นรกและเทวดา ความสัมพันธ์ระหว่างสัตว์นรก เทวดา กับ พระพุทธเจ้า และเหล่าอริยสาวกทั้งหลาย เป็นสิ่งที่ได้รับการยืนยันไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์สูงสุดในพระพุทธศาสนา ปัจจุบันจึงมีคำถามเสมอว่า นรกและสวรรค์เป็นสถานที่ที่มีจริงหรือไม่ ถ้าไม่มีอยู่จริง เพราะเหตุไรจึงปรากฏในคัมภีร์ของทุกศาสนา ถ้ามีอยู่จริงแล้ว นรกและสวรรค์มีอยู่ในลักษณะอย่างไร และนรกและสวรรค์ที่เป็นสถานที่ตั้งอยู่ที่ไหน^๑

ในบทความนี้ จะมุ่งอธิบายในประเด็นว่า แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องนรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนามีอยู่อย่างไร ความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์มีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างไร และพระพุทธศาสนา กำหนดท่าทีและแนวทางการปฏิบัติต่อความเชื่อในเรื่องนรกและสวรรค์ไว้อย่างไร ในยุคสมัยโลกไร้พรมแดนคนรุ่นใหม่คุ้นชินต่อความสะดวกสบายและความทันสมัยของเทคโนโลยี มองความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์อย่างไรบ้าง มีความรู้ความเข้าใจและมีท่าทีต่อความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์อย่างไร

๑.๑ แนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ใน

พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์)^๒ ได้ศึกษาแนวคิดเรื่อง นรกและสวรรค์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยศึกษารวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์โลกศาสตร์ และวรรณกรรมพุทธศาสนายุคปัจจุบันบางส่วน เพื่อนำเสนอทฤษฎีเป็นการยืนยันว่า นรกและสวรรค์มีอยู่จริงทั้งที่เป็นสถานที่เป็นรูปธรรม)

และภาวะทางจิตใจที่เป็นนามธรรม และนำเสนอวิวัฒนาการของแนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ตั้งแต่ยุคคัมภีร์พระไตรปิฎกมาจนถึงยุคปัจจุบัน

โดยผลของการศึกษาพบว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกมีเรื่องนรกและสวรรค์เฉพาะสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่มที่ ๑๘ เพียงเล่มเดียว กล่าวถึงนรก ๔๖ ครั้ง และกล่าวถึงสวรรค์ ๗๕ ครั้ง ข้อความกล่าวสรุปถึงคติที่บุคคลผู้ทำความชั่ว และความดีต้องไปเกิดหลังการตาย ส่วนข้อความ

^๑ พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์) นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต(พระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๙๑- ๙๒.

^๒ พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์) นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท. อ่างแล้ว, บทคัดย่อ.

อธิบายลักษณะและประเภท มีปรากฏเช่นกันแต่ไม่มากนัก คัมภีร์พระไตรปิฎกยังกล่าวถึงนรกและสวรรค์ที่เป็นภาวะทางจิตใจไว้ด้วย สำหรับคัมภีร์โลกศาสตร์ กล่าวโดยนัยเป็นสถานที่อยู่อาศัยเท่านั้น โดยสรุปแนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ทำให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในยุคต่อมา เริ่มคลาดเคลื่อนไปจากคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้ว ส่วนแนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในวรรณกรรมพุทธศาสนายุคปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ (๑) ฝ่ายที่เห็นว่านรกและสวรรค์มีอยู่จริงทั้งในฐานะเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์และในฐานะเป็นภาวะทางจิตใจ การศึกษาจึงได้ให้ความสำคัญทั้ง ๒ ประการ (๒) ฝ่ายที่เห็นว่า นรกและสวรรค์ที่เป็นภาวะทางจิตใจเท่านั้นมีอยู่แน่นอน สามารถรับรู้ได้อย่างชัดเจน มีอยู่ในปัจจุบันนี้ และควรให้ความสำคัญเฉพาะนรกและสวรรค์ในแง่เท่านั้น ส่วนนรกและสวรรค์ที่เป็นภพ-ภูมิในชาติหน้านั้น อยู่ที่ไหนไม่มีใครรู้ จึงไม่ควรให้ความสำคัญมากประเภทแรก

และผู้วิจัยมีความเห็นว่า ทักษะที่มีจุดเน้นแตกต่างกันอย่างนี้ น่าจะมีการผสมผสานให้กลมกลืนกันเพื่อให้อนุชนเห็นความสำคัญทั้งนรกและสวรรค์ที่เป็นสถานที่ และที่เป็นภาวะทางจิตใจ เพราะนรกและสวรรค์ทั้ง ๒ สถานะเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของพระพุทธศาสนา มีความสำคัญในฐานะเป็นปริยัติศีลธรรม แม้ว่านรกและสวรรค์ที่เป็นสถานที่อยู่อาศัยจะไม่สามารถนำ

มาพิสูจน์ให้เห็นประจักษ์ชัดได้ แต่เมื่อนำทฤษฎีโลก ๓ ทฤษฎีปรโลก ทฤษฎีกำเนิด ๔ ทฤษฎีเทพ ๓ และทฤษฎีอภิญา ๖ มาศึกษาประกอบแล้ว ทำให้สามารถยืนยันได้อย่างสมเหตุสมผลว่า นรกและสวรรค์ที่เป็นสถานที่ในชาติหน้ามีอยู่จริงในฐานะเป็นองค์ประกอบของสังสารวัฏ^๑

๑.๑.๑ ความหมายของนรกและสวรรค์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา

๑) ความหมายของนรกในทัศนะของพระพุทธศาสนา

นรกภูมิ หรือเรียกโดยย่อว่า “นรก” คือ ดินแดนหนึ่งซึ่งตามศาสนาพุทธเชื่อกันว่า ผู้ทำบาปจะต้องไปเกิดและถูกลงโทษตามคำพิพากษาของมัจจุราช มีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น นิรยะ ยมโลก มฤตยูโลก ฯลฯตามไตรภูมิกถาแล้ว นรกภูมิ เป็นดินแดนหนึ่งในกามภพอันเป็นภพหนึ่งในภพทั้ง ๓ คือ (๑) กามภพ (๒) รูปภพ และ (๓) อรูปภพ รวมเรียกว่า “ไตรภพ” หรือ “ไตรภูมิ”

นรกของทางพุทธศาสนาต่างจากนรกของทางตะวันตก ๒ ประการ คือ (๑) สัตว์โลกมิได้ถูกส่งตัวไปเกิดและลงโทษในนรกภูมิตามคำพิพากษาของเทพ แต่เป็นเพราะบาปกรรมที่ตนได้กระทำเมื่อมีชีวิต และระยะเวลาถูกลงโทษในนรกนั้นเป็นไปตามโทษานุโทษ มิได้ชั้วกับชั้วกลับเหมือนอย่างนรกของฝรั่ง เมื่อพ้นโทษจากนรกแล้ว จะกลับไปเกิดในโลกที่สูงขึ้นตามแต่ผลกรรมที่เหลืออยู่แล้วแต่กรณี^๒

^๑ http://www.mcu.ac.th/site/thesiscontent_desc.php?ct=1&t_id=1 (๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗)

^๒ ดูรายละเอียดในนรกภูมิ จากวิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี.[ออนไลน์]. แหล่งที่มา<http://th.wikipedia.org/wiki/>. (๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗).

ตามจักรวาลวิทยาในศาสนาพุทธ นรกเป็นดินแดนหนึ่งซึ่งอยู่ใต้ชมพูทวีปหรือ มนุษย์โลกลงไป และมี ๘ ชั้น หรือที่เรียกว่า “ขุม” สำหรับลงทัณฑ์ต่างๆ แก่สัตว์บาปที่ไปเกิด ประกอบไปด้วยมหานรก ๘ ขุม ยมโลกนรก ๓๒๐ ขุม อยู่รอบ ๔ ทิศๆ ละ ๑๐ ของมหานรกแต่ละ ขุม และอุสสทนรก ๑๒๘ ขุม อยู่รอบๆ ๔ ทิศๆ ละ ๔ ของมหานรกแต่ละขุม (เมื่อลงนรกไปจะมีบ่อน้ำเพื่อส่องดูกรรมที่ตนได้กระทำไว้และผู้คุมกฎเหล่านั้นจะพาไป ณ ขุนนรกต่างๆ) รายละเอียดของนรกแต่ละแบบ ในไตรภูมิภิกขุกล่าว ว่า นรกแบ่งออกเป็นแปดขุมใหญ่ ขุมใหญ่นี้ยัง แบ่งออกเป็นขุมย่อยหรือที่เรียกว่า “นรกบริวาร” อีกขุมละสิบหกขุมย่อย ขุมใหญ่ทั้งแปดได้แก่

๑.๑ สัตถุขีวนรก (นรกแห่งการเกิดอีกหน) เหตุที่ทำให้ไปตกในนรกใหญ่ขุมนี้ คือ บาบ หรือ อกุศลกรรมที่สัตว์นรกเหล่านั้นกระทำไว้เมื่อครั้ง เป็นมนุษย์ คือ การผิดศีลปาณาติบาต รวมถึง การทำให้สิ่งมีชีวิตด้วยกันได้รับการทรมานด้วย ตน หรือสั่งการให้บุคคลอื่นกระทำแทนตน และ รวมถึงการผิดศีลข้ออื่นนาทาน เป็นโจรฆ่าเจ้า ทรัพย์ให้เสียชีวิตและชิงทรัพย์ หรือการได้ทรัพย์ โดยไม่ชอบธรรม ไม่เที่ยงธรรม กดขี่ คดโกง เอา ทรัพย์สินของคนอื่นมาเป็นของตน หรือที่เรียกว่า คอมมิชชั่น คอร์รัปชัน ทำให้ผู้อื่นพลัดพรากจากที่ อยู่ที่ทำกิน บาบกรรมเหล่านี้เป็นต้นที่ส่งผลให้เขา ต้องไปตกนรกในสัตถุขีวนรก

๑.๒ กาลสูตนรก (นรกด้ายดำ) : มีลักษณะ เพิ่มเติมจากนรกขุมที่แล้วคือ สัตว์ในขุมนี้จะถูก ตีเส้นบนเนื้อตัวโดยนายนิรยบาลด้วยการนำเส้น

เหล็กเผาไฟมานาบเป็นลายบนตัว และจะถูกผ่า เลื่อย หรือตัดตามเส้นนั้น สัตว์นรกนี้ต้องรับโทษ เป็นเวลาสามหมื่นหกพันล้านปีมนุษย์ หรือหนึ่ง พันปีนรก

๑.๓ สังฆานรก (นรกตีกระทบ) : มีลักษณะ เพิ่มเติมจากนรกขุมที่แล้วคือ นรกนี้จะห้อมล้อม ไปด้วยภูเขาเหล็กกลมทึบมีไฟลุกท่วมคอยกลิ้ง เข้ากระทบกระทบแทกสัตว์นรกจนเหลวเป็นจุ่มเลือด ผู้ซึ่งหนีเข้าไปในระหว่างเขาจะถูกนายนิรยบาล โส้แทงโล่ฟันเป็นต้น เมื่อตายแล้วก็กลับเป็นปรกติ เพื่อรับโทษอีกครั้งเหมือนในขุมก่อนๆ สัตว์นรกนี้ ต้องรับโทษเป็นเวลาสองแสนเก้าหมื่นล้านปีมนุษย์ หรือสองพันปีนรก

๑.๔ ไรรูวนรก (นรกแห่งเสียงหวีดร้อง) : มีลักษณะเพิ่มเติมจากนรกขุมที่แล้วคือ ใจกลางขุม มีเหล่าดอกบัวกลีบเป็นเหล็กมีไฟลุกโชน สัตว์นรก จะถูกกรรมดลใจให้ดำผุดลงไป ในดอกบัวเหล่านั้น กลีบบัวก็จะจับอวัยวะต่างๆ เช่น ศีรษะ แขน และขา เป็นต้น เมื่อบีบไว้แล้วก็ไม่ปล่อย ไฟจาก บัวก็จะเผาผลาญสัตว์นั้น สัตว์นรกนี้ต้องรับโทษ เป็นเวลาเก้าแสนสามหมื่นหกพันล้านปีมนุษย์ หรือ สี่พันปีนรก

๑.๕ มหาไรรูวนรก (นรกแห่งเสียงหวีด ร้องอย่างหนัก) : มีลักษณะเพิ่มเติมจากนรกขุม ที่แล้วคือ เหล่าบัวมิได้มีแต่ในกลางขุม แต่ขึ้นอยู่ ทั่วไป และกลีบบัวนั้นเป็นกรด ช่องว่างที่บัวมิได้ งอกจะมีอาวุธถูกเป็นไฟ เช่น แล่น หลาว หอก เป็นต้น งอกขึ้นมาแทน บัวจะไม่จับสัตว์นรกไว้ แน่นนักเพื่อให้ดินพ่วนไปถูกอาวุธที่งอกขึ้น เมื่อ ดินไปมาจนตกลงสู่พื้นแล้วจะมีสุนัขร้ายเข้ามากัด

ทั้งจนเหลือแต่กระดูก และกลับมาสมบุรณ์เพื่อรับโทษใหม่อีกจนกว่าจะหมดโทษเหมือนในนรกที่แล้วๆ มา สัตว์นรกนี้ต้องรับโทษเป็นเวลาเจ็ดหมื่นสามพันล้านเจ็ดแสนสองหมื่นแปดพันล้านล้านปีมนุษย์ หรือแปดพันปีนรก

๑.๖ ตาปนรก (นรกแห่งความร้อน) : มีลักษณะเพิ่มเติมจากนรกขุมที่แล้วคือ นรกนี้มีไฟลุกท่วมในไฟมีอาวุธ เช่น หอก แหลน หลาว เป็นต้น คอยพุ่งเข้าที่มแท่งสัตว์นรกขึ้นตั้งไว้ข้างไฟ เมื่อเนื้อหนังมังสาของสัตว์นั้นกรอบหลุดร่วงลงมา จะยังให้สัตว์นั้นร่วงลงมาด้วย ครั้นร่วงแล้วจะถูกสุนัขขนาดใหญ่เท่าช้างวิ่งเข้ามากัดทั้งจนเหลือแต่กระดูก สัตว์ใดเห็นสุนัขได้จะถูกนายนิรยาลจับที่มหอกแล้วตั้งขึ้นข้างไฟอีกครั้ง และเช่นเดิม เมื่อตายแล้วจะกลับมาสมบุรณ์เพื่อรับโทษใหม่อีกจนกว่าจะหมดโทษ สัตว์นรกนี้ต้องรับโทษเป็นเวลาสองพันเก้าร้อยสี่สิบเจ็ดล้านสามแสนเก้าหมื่นสองพันล้านล้านปีมนุษย์หรือหนึ่งหมื่นหกพันปีนรก

๑.๗ มหาตาปนรก (นรกแห่งความร้อนอย่างหนัก) : มีลักษณะเพิ่มเติมจากนรกขุมที่แล้วคือ ไฟนรกนั้นจะพุ่งซัดเข้ามาจากกำแพงนรกรอบด้าน และใจกลางนรกก็จะมีภูเขาเหล็กลุกเป็นไฟเมื่อสัตว์นรกหนีไฟที่พุ่งมาโดยป็นขึ้นไปบนเขาก็จะถูกย่างสด และเมื่อร่วงลงมาก็จะถูกอาวุธร้อนที่พุ่งขึ้นมาจากพื้นเสียบตัวตั้งไว้ข้างไฟอีกเหมือนนรกขุมที่แล้ว สัตว์นรกนี้ต้องรับโทษเป็นเวลาครึ่งกัปหรือคือเวลาอันประมาณมิได้

๑.๘ เวจิมหานรก (นรกอันมิขาดสาย) : มีลักษณะเพิ่มเติมจากนรกขุมที่แล้วคือ นรกขุม

นี้มีกำแพงหกด่านอยู่ขุมเดียว โดยสัตว์นรกจะเคลื่อนไหวร่างกายมิได้เลยเพราะถูกอาวุธร้อยตรึงไว้กับพื้นหมดในทำยีนทางแบนและขา โดยมีไฟลุกท่วมอย่างสัตว์นั้น นอกจากนี้ยังมีเตาเผาใหญ่ นายนิรยบาลจะจับสัตว์โยนลงไปข้างในเตานั้นด้วย สัตว์นรกนี้ต้องรับโทษเป็นเวลาหนึ่งกัปหรือคือเวลาอันประมาณมิได้

จากความหมายโดยรูปธรรมของนรกใหญ่ทั้ง ๘ หลุม หากพิจารณาให้ถ่องแท้ในโทษที่บุคคลผู้กระทำความชั่วจะต้องได้รับผลแล้ว นับว่าเป็นผลที่น่าหวาดกลัวต่อความทุกข์ ความทรมานที่บุคคลผู้ทุศีลจะต้องได้รับเป็นอย่างยิ่ง และวันเวลาที่รับผลกรรมชั่วนั้น ก็ใช้ระยะเวลายาวนานเหลือเกิน แต่ถึงแม้จะถูกอธิบายความไว้น่าหวาดกลัว และมนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตชนิดเดียวที่ต้องตกนรกที่ไม่ได้สะพรึงกลัว ยังกระทำความชั่วที่เป็นสาเหตุให้ตนเองได้สิทธิในการไปเกิดหรือไปตกนรกมากกว่าได้สิทธิไปเกิดในสวรรค์

๒) ความหมายของสวรรค์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา

สวรรค์ ในความเชื่อทางศาสนาพุทธ แปลว่า ภูมิหรือดินแดนที่มีอารมณฺ์เลิศด้วยดี จำแนกออกได้เป็น ๖ ชั้น^๕ คือ (๑) จาตุมหาราชิกา (๒) ดาวดึงส์ (๓) ยามา (๔) ดุสิต (๕) นิมมานรดี และ (๖) ปรนิมิตต-วสวัตติ ซึ่งสวรรค์ทั้ง ๖ นี้เป็นภูมิอันเป็นที่อยู่ของเทวดาผู้ได้สร้างบุญกุศลไว้ครั้งเป็นมนุษย์ เมื่ออุบัติขึ้นก็ตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาวทันที ไม่มีความแก่บังเกิดขึ้นเหมือนในเมืองมนุษย์ วิมานเป็นที่อยู่อาศัย มีความวิจิตรงดงาม

^๕ ดูรายละเอียดใน อภ.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๔๔-๒๔๖.

มีขนาดแตกต่างกัน มีอาหารทิพย์บังเกิดขึ้น มีบริวารรับใช้ มีเสื้อผ้าเป็นทิพย์ กิจกรรมแต่ละวันเที่ยวเพลิดเพลินกับการชมสวน มีสังสรรค์ระหว่างทวยเทพทั้งหลาย ส่วนจะอุบัติขึ้นสวรรค์ชั้นไหน เป็นเทวดาประเภทใด และอยู่ในฐานะอะไรนั้น ขึ้นอยู่กับบุญที่สั่งสมมาเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ สรุปลย่อได้ดังนี้^๖

๒.๑ จาตุมหาราชิกา มีจากหลายสาเหตุ คือเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ทำบุญไม่ค่อยเป็น ไม่รู้หลักการทำบุญ และไม่ค่อยได้สั่งสมบุญ นานๆ ทำครั้งหนึ่ง เมื่อทำก็ทำน้อย หรือทำบุญเอาคุณบุญที่ได้ก็ไม่บริสุทธิ์ ไม่สมบูรณ์ บาปในตัวก็มีอยู่ แต่ทำบุญมากกว่า เมื่อละโลกใจนึกถึงบุญก่อน ก็ไปสวรรค์ชั้นนี้ โดยสวรรค์ชั้นนี้ตั้งอยู่เชิงเขาสินธรุ มีความหลากหลายที่สุดเพราะอยู่ใกล้ชิดกับพื้นมนุษย์กว่าชั้นอื่นๆ และมีบางส่วนที่มีที่อยู่ซ้อนทับกับภูมิมนุษย์ ที่ได้ชื่อจาตุมหาราชิกา เพราะมีเทพผู้เป็นใหญ่ครองสวรรค์ชั้นนี้อยู่ ๔ ท่านคือ (๑) ท้าวธตรฐ ปกครองเทวดา ๓ พวก ได้แก่ คนธรรพ์ วิทยาธร (พิทยาธร) กุมภภัณฑ์ (๒) ท้าววิรุฬหก ปกครองพวกครุฑ (๓) ท้าววิรูปักษ์ ปกครองพวกนาค และ (๔) ท้าวเวสสุวรรณ ปกครองพวกยักษ์

๒.๒ ดาวดึงส์ คือเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ทำบุญเพราะเห็นว่าเป็นสิ่งดีงาม เป็นสิ่งที่ควรทำ กระทำแล้วก็สั่งสมบุญ สั่งสมเทวดารวม มีหิริ โอตตปปะด้วย เมื่อละโลกแล้วก็อุบัติบนสวรรค์ชั้นนี้ ที่ชื่อว่า ดาวดึงส์ เพราะเป็นที่อยู่ของเทพผู้ปกครองภพถึง ๓๓ องค์ โดยมีพระอินทร์เป็น

ประธาน และที่สำคัญมีจุฬามณีเจดีย์ ซึ่งทุกวันพระเทวดา จะมาประชุมกันที่สุทธรรมาเทวสภา เพื่อรับฟังโอวาทจากท้าวสักกะ

๒.๓ ยามา คือเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ ทำบุญเพราะอยากจะสืบทอดและรักษาประเพณีแห่งความดีงามนั้นไว้ ทำนองว่า วงศ์ตระกูลสร้างสมความดีมาอย่างไร ก็อยากจะทำรักษาประเพณีไว้ หรือผู้หลักผู้ใหญ่สอนอย่างไร บรรพบุรุษทำมาอย่างไรก็ทำอย่างนั้น ทำกันไปตามธรรมเนียมเมื่อละโลกแล้ว ส่วนใหญ่จะไปบังเกิดบนสวรรค์ชั้นนี้ ซึ่งตั้งอยู่สูงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้นไป

๒.๔ ดุสิต คือเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ ทำบุญเพื่อสงเคราะห์โลก ปรารถนาให้ชาวโลกมีความสุข มีความคิดที่ยิ่งใหญ่ ไม่ใช่เพื่อตนเองอย่างเดียว แต่เพื่อสงเคราะห์โลก เพื่อนมนุษย์ และสรรพสัตว์ทั้งหลายด้วย เมื่อละโลกแล้วก็จะไปสวรรค์ชั้นนี้ ซึ่งตั้งอยู่สูงถัดจากสวรรค์ชั้นยามาขึ้นไป

๒.๕ นิมมานรติ คือเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ให้ทานโดยไม่หวังสิ่งตอบแทน ไม่มีจิตใจผูกพันในผลแห่งทานแล้วให้ทาน ไม่มุ่งการสั่งสมให้ทาน ให้ทานเพราะมีความสุขในการให้ ให้ทานด้วยคิดว่า “เราจักเป็นผู้จำแนกแจกทาน เช่นเดียวกับท่านฤๅษีทั้งหลาย เขาผู้นั้น ให้ทานด้วยอาการอย่างนี้แล้ว เมื่อทำกาลกิริยาตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นสหาย แห่งเทวดาทั้งหลาย ในสวรรค์ชั้นนิมมานรติ

^๖ การตั้งมั่นในศีล แล้วกระทำการกุศลกรรมต่างๆ ที่เป็นสาเหตุให้บุคคลไปเกิดเป็นเทพในสวรรค์ชั้นต่างๆ ดูรายละเอียดใน องอภุฎก. (ไทย)

๒.๖ ปริณมิตวสวัตติ คือเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ ทำบุญด้วยความเลื่อมใส เคารพในทาน ทำแล้วมีความรู้สึกปลื้มใจ ในบุญที่ทำนั้น เมื่อละโลกแล้วจะบังเกิดบนสวรรค์ชั้นนี้ ซึ่งตั้งอยู่สูงจากสวรรค์ชั้นนิมมานรดีขึ้นไป^๑

๑.๑.๒ ความสำคัญของนรกและสวรรค์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา

ในทัศนะของศาสนาทั่วไป นรกและสวรรค์เป็นนิรันดร์ เป็นเรื่องสำคัญ เป็นเรื่องใหญ่ และเป็นจุดสุดท้ายแห่งการเดินทางของชีวิตมนุษย์ ซึ่งไม่มีทางแก้ไขได้ แต่ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ความสำคัญของนรกและสวรรค์กลับลดลงไป กล่าวคือสวรรค์ไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา นรกและสวรรค์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในวัฏสงสารคือการเวียนว่ายตายเกิด ชีวิตมนุษย์เดินทางไปในสังสารวัฏ สังสารวัฏมีการเปลี่ยนแปลงได้ เป็นของชั่วคราว มีหมุนขึ้นหมุนลงไปมาระหว่างนรกและสวรรค์ ด้วยผลกรรมที่กระทำ จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาคือนิพพานและเป็นสิ่งที่บรรลุได้ในขณะที่มีชีวิตอยู่ในชาตินี้^๒

ทัศนะพระพุทธศาสนา เห็นว่า นรกสวรรค์ ไม่ใช่เป็นที่สิ้นสุดของชีวิต เป็นแต่เพียงสถานที่ที่มนุษย์ผู้กระทำความชั่ว-ดีเวียนไปอยู่สถานที่นั้นๆ ตามโทษานุโทษอันเป็นผลกรรมที่เกิดจากการกระทำความชั่ว-ดีของมนุษย์แต่ละบุคคลที่มีความแตกต่างกันในขณะที่ยังเวียนว่ายในวัฏฏ

สงสารเท่านั้น แต่สิ่งที่พระพุทธศาสนายืนยันที่สุดของชีวิตคือนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะที่ดับกิเลส เป็นจุดสิ้นสุดของเส้นทางชีวิตมนุษย์ นรก-สวรรค์เป็นเพียงภพภูมิหนึ่งใน ๓๑ ภพภูมิอันเป็นสถานที่ไปเกิดของสรรพสัตว์เท่านั้น ซึ่ง สามารถเว้นได้ด้วย การเข้าถึงโสดาปัตติมรรค แต่สวรรค์ พรหม และอรุปรหม เป็นสิ่งที่เว้นไม่ได้ เพราะเป็นเหมือนกับเส้นทางที่บุคคลผู้ไปสู่นิพพานจะต้องผ่านไปเสมอ

๑.๑.๓ ประเด็นการพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องนรกและสวรรค์

จากทัศนะของพระพุทธศาสนาที่ไม่ได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์ไว้เป็นอันดับต้นๆ เหมือนกับทัศนะของศาสนาทั่วไป จึงมีคำถามที่เป็นประเด็นพิจารณา ๒ ประการ คือ นรกและสวรรค์มีอยู่จริงหรือไม่ และท่าทีของพระพุทธศาสนาต่อความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์เป็นอย่างไร

๑) นรกและสวรรค์มีอยู่จริงหรือไม่

จากอดีตจนกระทั่งปัจจุบัน มีคำถามที่เกี่ยวกับนรกและสวรรค์มากมาย เช่น นรกและสวรรค์มีอยู่จริงหรือไม่ ทำอย่างไรจึงจะไปสวรรค์และไม่ตกนรก มีใครเคยเห็นแหล่งที่อยู่หรือสถานที่ของนรก และสวรรค์บ้าง ฯลฯ เป็นต้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า^๓ นรกสวรรค์เป็น

^๑ <http://th.wikipedia.org/wiki/> (๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗)

^๒ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก. บรรยายแก่คณะอาจารย์และนักศึกษาวชิราวุธวิทยาลัยครูสวนดุสิต ในรายการสนทนาธรรมของภาควิชาปรัชญาและศาสนา ระหว่างภาคที่ ๒ ปีการศึกษา ๒๕๒๒ ณ วัดพระพิเรนทร์, มปป หน้า ๑-๔.

^๓ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก. อ้างแล้ว.

เรื่องพิสูจน์ไม่ได้ สำหรับคนสามัญทั้งในแง่บวก และแง่ลบ คือจะพิสูจน์ว่ามีก็ยังไม่สามารถแสดงให้เห็นไม่ได้ จะพิสูจน์ว่าไม่มีก็ยังไม่สามารถแสดงให้เห็นว่า พุทไม่ได้ทั้งสองอย่างว่ามีหรือไม่มี ในการพิสูจน์นั้นต้องพิสูจน์ด้วยอายุขณะที่ตรงกัน สำหรับเรื่องนรกและสวรรค์จะพิสูจน์ด้วยด้วยตา ด้วยหู ด้วยจมูก ลิ้น ภายไม่ได้ มันต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตที่ใจ เราถือว่าจิตเป็นแกนของชีวิต เป็นตัวทำหน้าที่ที่เกิด จะพิสูจน์เรื่องนรกและสวรรค์ว่า ตายแล้วไปเกิดหรือไม่ ก็ต้องพิสูจน์ด้วยจิต คือลองตายดูด้วยตนเอง เมื่อจะพิสูจน์ด้วยการที่ต้องตาย เราก็ทำไม่ได้ ไม่มีใครกล้าทำ เกิดเป็นปัญหาที่พิสูจน์ไม่ได้ สำหรับเรื่องที่ยังพิสูจน์ไม่ได้ มันสำคัญที่การปฏิบัติ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ เรามีวิธีปฏิบัติต่อสิ่งที่ยังพิสูจน์ไม่ได้โดยให้ถือการปฏิบัติที่ไม่ผิด^{๑๐} การวางท่าทีหรือการที่จะปฏิบัติต่อเรื่องนี้อย่างไร ถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญยิ่งกว่า นรกและสวรรค์ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ ๓ ระดับ ได้แก่

๑.๑ นรกและสวรรค์หลังตาย คือเรื่องนรกและสวรรค์ที่พูดกันทั่วไปว่า หลังจากชาตินี้ตายแล้วไปรับผลกรรมที่ดีและไม่ดี ถ้ารับผลกรรมดีก็ถือว่าไปสวรรค์ ถ้ารับผลกรรมชั่วก็ถือว่าไปนรก พระไตรปิฎกกล่าวว่า มีนรกและสวรรค์

หลังจากตายแล้ว แต่ไม่ค่อยมีคำบรรยาย หาได้ในพระไตรปิฎกในคำสรุปท้ายสูตรที่แสดงผลของการประพฤติกรรม ประพฤติชั่ว คือถ้าทำดี เมื่อแตกกายทำลายขันธ์ไปแล้วจะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ส่วนถ้าทำไม่ดี เมื่อแตกกายทำลายขันธ์ไปแล้วจะเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^{๑๑}

นอกจากนี้ ก็ยังมีบางแห่งพูดถึงอายุเทวดาในชั้นต่างๆ แต่ละชั้นมีอายุอยู่นานเท่าไร^{๑๒} อย่างนี้ บางแห่งแสดงเรื่องราวว่าในวัน ๘ คำ ท้าวโลกบาล ๔ จะส่งอำมาตย์มาดูมนุษยว่า มนุษย์ประพฤติกรรมหรือเปล่า ถ้าเป็นวัน ๑๔ คำ ไอรสมาเทียบดู ถ้าเป็นวัน ๑๕ คำ ก็เสด็จมาตรวจดูเอง แล้วกลับไปแจ้งข่าวต่อที่ประชุมเทวดาในสุธรรมสภาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งมีพระอินทร์เป็นประธานว่า เตี้ยวันี่มนุษย์โดยมากประพฤติกรรมหรือประพฤติกรรมชั่ว ถ้ามนุษย์ประพฤติกรรม เทวดาก็ดีใจว่าต่อไปสวรรค์จะมีคนมาเกิดเยอะ ถ้าหากมนุษย์ประพฤติกรรมชั่วมาก เทวดาจะเสียใจว่า ต่อไปฝ่ายเทวโลกจะมีแต่เสื่อมลง^{๑๓} บางเล่มเป็นการกล่าวแทรกแต่มีไม่มาก นอกจากนี้ก็มีเล็กๆ น้อยๆ ชื่อ นรก ๑๐ ชุม^{๑๔} อันนี้ก็เป็นฐานให้อรรถกถาได้นำมาชี้แจงอธิบายเรื่องนรกต่างๆ แจกแจงให้เห็นเรื่องราวพิสดารยิ่งขึ้น

^{๑๐} การปฏิบัติไม่ผิด พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน อปนณกสูตร คือธรรมที่ปฏิบัติแล้วไม่ผิด โดยพิจารณา ๕ ประเด็น คือ ๑) กรรมมีผล กับ ไม่มีผล (๒) กรรมเป็นอันทำหรือไม่เป็นอันทำ (๓) กรรมมีสาเหตุ กับ ไม่มีสาเหตุ (๔) อรูปพรหมไม่มี กับ อรูปพรหมมี (๕) ความดับสนิทแห่งภพไม่มี กับ ความดับสนิทแห่งภพมี โดยสรุปว่า แม้บุคคลจะยังไม่เชื่อว่า ทำกรรมดีแล้วได้รับผลดีจริงในชาติหน้า แต่ถ้าทำดีแล้วหากชาติหน้ามีอยู่จริง บุคคลนั้นก็จะไม่เสียประโยชน์จากความเชื่อแล้วทำความดี และจะไม่ได้รับโทษจากการทำความชั่ว ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐/๒๗.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พาลบัณฑิตสูตร ม.จ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖-๒๖๐/๒๕๐-๓๐๘ และ เทวทูตสูตร ม.จ. (ไทย) ๑๔/๒๖๑-๒๗๑/๓๐๙-๓๑๘.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน อุโปสถสูตร อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๑/๒๓๙-๒๔๐ และ วัดตฤโปสถสูตร อง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๖-๓๐๙.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน จาตุมหาราชสูตร อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๘/๑๔๕-๑๔๗.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน โภกาลิกสูตร อง.ท.สก. (ไทย) ๒๔/๘๘/๒๐๐-๒๐๔ และ นรก ๘ มีในสังกัจจายก ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๘๓/๔๗.

คัมภีร์ในกลุ่มชาตก คือในขุททกนิกาย เป็นแหล่งที่หาคำบรรยายเกี่ยวกับสภาพในนรกและสวรรค์ได้มากกว่าที่อื่น เนมิราชชาตก^{๑๔} เป็นเรื่องการไปทัศนจักรนรกและสวรรค์โดยตรงในมฆเทวสูตร^{๑๖} ก็มีเรื่องที่พระเจ้าเนมิราช กษัตริย์ทรงธรรม เป็นธรรมราชาแห่งมถิลานคร ได้รับเชิญจากพระอินทร์ไปพบกับเหล่าเทวดาในที่สุดธรรมเทวสภา ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คัมภีร์เปตวัตถุที่ว่าด้วยเรื่องของเปต แม้จะต่างภพกับนรก แต่ก็อยู่ในประเภทอบายเหมือนกัน ถ้ารับเข้ามาพิจารณาด้วยก็จะได้คัมภีร์วิมานวัตถุ^{๑๗} และเปตวัตถุ^{๑๘} เข้ามาร่วมในกลุ่มนี้ด้วย

๑.๒ นรกและสวรรค์ที่อยู่ในใจ เรามักจะพูดกันว่า “สวรรค์ในอก นรกในใจ” คือระดับจิตของเราที่อยู่ในนรกหรือสวรรค์ ถ้าระดับจิตของเราอยู่ในนรก ก็เป็นนรกและไปนรก ถ้าระดับจิตของเราอยู่ในสวรรค์ก็เป็นสวรรค์และไปสวรรค์ เราทำกรรมดีหรือกรรมชั่วไว้ เรารู้ เรามีความรู้สึกเป็นประสบการณ์เฉพาะตัวเกี่ยวกับกรรมดีกรรมชั่วที่ทำไว้ ถ้าทำกรรมชั่วไว้ เรารู้สึกเดือดร้อนใจ ที่เรียกว่า “วิปฏิสาร” ความวิปฏิสารคือสภาพจิตที่เป็นทุกข์นับเป็นนรก หรืออีกอย่างหนึ่งในนิวรรณ์ ๕ มีข้อหนึ่งว่า “กุกกุจจะ” คือความไม่สบายใจ เดือดร้อนใจว่า สิ่งที่ดีเราไม่ได้ทำไว้ ได้

ทำแต่สิ่งที่ชั่วที่ไม่ดี ในทางตรงข้าม ถ้าทำกรรมดีก็เกิดปราโมทย์ มีปิติ มีความอบอุ่นใจ จิตใจอยู่ในระดับสวรรค์ อย่างนี้ก็เป็นเรื่องสวรรค์ในอก นรกในใจ ถ้าพูดถึงเรื่องวิปฏิสารและเรื่องปิติปราโมทย์ในการทำชั่วและทำดีอย่างนี้ มันก็มีในพระไตรปิฎกมากมายเช่นเดียวกัน เป็นอันว่านรกและสวรรค์แห่งนี้เป็นเรื่องระดับจิต ซึ่งมีอยู่แล้วตั้งแต่ปัจจุบัน^{๑๙}

๑.๓ นรกและสวรรค์แต่ละขณะจิต คือการที่เราปรุงแต่งสร้างนรกสวรรค์ของเราเอง ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ด้วยอายตนะของเรา คือด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อเรายังเป็นปุถุชนก็ยังปรุงแต่งด้วยกิเลส มีความดีความชั่ว มีกุศล อุกุศลในจิตของเรา เรื่องนรกและสวรรค์ในแง่ของการปรุงแต่งในชีวิตประจำวันนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎก คือนรกที่เกิดพร้อมกับการได้เห็น ได้ยิน ได้รับรู้ทางอายตนะ ได้รับรู้สิ่งที่ไม่ดี เรียกว่า “ฉผัสสายตนิคนรก” หรือในทางตรงข้ามก็เป็น “ฉผัสสายตนิกสวรรค์” แล้วแต่ว่าเป็นฝ่ายนรกหรือสวรรค์^{๒๐} อีกแห่งหนึ่งคล้ายๆ กันเฉพาะเรื่องนรกคือ “มหาปริพาหนรก”^{๒๑} นรกที่ว่าไม่หนักหนาเท่านรกที่ประสบอยู่ในปัจจุบันที่ผู้มีวิชชาไม่รู้หรือริยสังแล้วปรุงแต่งทุกข์ขึ้นมาแผดเผาตัวเอง

^{๑๔} คุรายละเอียดยใน เนมิราชชาตก ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๒๑-๕๘๙/๒๔๖-๒๗๓.

^{๑๖} คุรายละเอียดยใน มฆเทวสูตร ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๘-๓๑๖/๓๗๒-๓๘๑.

^{๑๗} คุรายละเอียดยใน วิมานวัตถุ ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑-๑๒๘๘/๑-๑๖๕.

^{๑๘} คุรายละเอียดยใน วิมานวัตถุ ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๑-๘๑๔/๑๖๗-๓๐๑.

^{๑๙} คุรายละเอียดยใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก. อ่างแล้ว, หน้า ๑๒-๑๓.

^{๒๐} คุรายละเอียดยใน ขณสูตร ส.ส.หา. (ไทย) ๑๘/๑๓๕/๑๖๙-๑๗๐.

^{๒๑} คุรายละเอียดยใน มหาปริพาหสูตร ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๓/๑๒๕-๖๒๗.

นรก สวรรค์ที่เกิดจากการปรุงแต่งนี้ พุทธศาสนาเน้นมาก เพราะเป็นเรื่องของปฏิภิกิริยา ต่อสิ่งที่รับเข้ามา เป็นเรื่องของการรับอารมณ์ เช่นเมื่อเราได้เห็นสิ่งสวยงาม ชอบใจก็มีความสุข เห็นสิ่งที่ไม่ชอบ เราขัดใจก็เกิดทุกข์ บางทีเราปรุงแต่งขึ้นเองในภายใน เช่น ใจคอเราไม่ดี เราเกิดความโกรธ เห็นอะไรขัดใจทั้งที่คนหรือของนั้นไม่ได้ทำอะไรเราด้วยซ้ำ เพราะใจเราปรุงแต่งเอง อาศัยพื้นจิตของเราไม่ดี มีอกุศลขึ้นมาในใจ มองอะไรขัดใจไปหมดมีทุกข์เรื่อย ๆ ถ้าจิตใจเรามีภูมิธรรมดี สร้างกุศลไว้มาก ทำจิตใจให้อิ่มเอิบเป็นสุข รู้จักมองในแง่ดี ก็รับอารมณ์ที่เป็นสุขไว้ได้มาก แต่ถ้าเราสร้างพื้นภูมิจิตสะสมไว้ในทางที่จิตเศร้าหมองบ่อยๆ เราก็สร้างนรกของเราเรื่อยไป ถ้าเป็นอย่างนี้ ก็ยังไม่ต้องคิดเลยไปถึงนรกและสวรรค์ชาติหน้าเพราะปัจจุบันเป็นเรื่องที่ควรเอาใจใส่มากกว่าและสำคัญว่าเพราะเราได้รับผลอยู่ตลอดเวลา นรกและสวรรค์ข้างหน้ายังไกล ในทางพุทธศาสนาถือว่า เรื่องปัจจุบันสำคัญเพราะได้รับผลทันที และอนาคตก็เป็นผลสืบเนื่องไปจากปัจจุบันนี้ เอาปัจจุบันไปทำนายข้างหน้าก็ได้^{๒๒}

สรุปความได้ว่า จากคำถามว่า นรก สวรรค์ในพระไตรปิฎกมีอยู่จริงหรือไม่ ตามที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงนรก สวรรค์ในพระไตรปิฎก ยืนยันว่า มีทั้งลายลักษณ์อักษรและโดยสถานที่ซึ่งเป็นรูปธรรมที่ทรงบรรยายถึงสภาพนรก-สวรรค์ที่เป็นสถานที่แต่ละเป็นประเภทอีกด้วย และนอกจากนั้นแล้ว พระพุทธองค์ ก็ยังชี้

ให้เห็นว่า นรก-สวรรค์ที่ทรงบรรยายสภาพให้เป็นบุคลาธิษฐานเหล่านั้น สามารถประยุกต์นั้นอมนำมาสู่เป็นธรรมาธิษฐานที่มนุษย์แต่ละคนสามารถสัมผัสได้ด้วยตนเอง พิสูจน์ได้ด้วยตนเองอยู่แล้วไม่ว่าจะเป็นนรก-สวรรค์ประเภทที่อยู่ในใจ และประเภทแต่ละขณะจิต ดังที่กล่าวอ้างอิงไว้แล้ว

๒) ทำดีของพระพุทธศาสนาต่อเรื่องนรกและสวรรค์ เป็นอย่างไร

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวว่า การวางทำดีของพระพุทธศาสนาต่อเรื่องนรกและสวรรค์สำคัญกว่าเรื่องความมีจริงของนรกและสวรรค์ในแง่ที่พูดถึงหลังตาย แต่จะไปเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับนรกและสวรรค์ระดับที่ ๓ นรกและสวรรค์แต่ละขณะจิต เพราะการวางทำดีว่าเราจะปฏิบัติอย่างไร เพื่อให้สอดคล้องกับสิ่งที่ปฏิบัติได้ ซึ่งจะอยู่ในความเชื่อเกี่ยวกับนรกและสวรรค์แต่ละขณะจิต หรือรองลงไปก็ระดับที่ ๒ นรกและสวรรค์ที่อยู่ในใจ มีองค์ประกอบ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ต้องมีศรัทธา (๒) ต้องพิจารณาเหตุผล (๓) ต้องมั่นใจไม่อ่อนวอน และ (๔) ต้องไม่หวังผลตอบแทน^{๒๓} โดยมีรายละเอียดพอสังเขป ดังนี้

๒.๑ ศรัทธา คือการไว้วางใจในปัญญาของผู้อื่น หมายความว่า เราไม่รู้ ไม่เห็นด้วยตนเอง จึงไปยอมรับความรู้ของคนอื่น ไว้วางใจในความรู้ของเขา เราก็เชื่อ เราก็ฝากปัญญาไว้กับเขา โดยมากคนเราจะอาศัยสิ่งต่อไปนี้เป็นเครื่องช่วยชักจูงให้มอบความไว้วางใจในปัญญาของผู้อื่นคือ

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก, หน้า ๑๓-๑๖.
^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๘.

(๑) ด้านที่หนึ่ง ดูที่ปัญญา คือดูว่า ตามปกติคนผู้นี้เป็นคนมีความรู้ มีปัญญาจริงหรือไม่ คำสั่งสอนของศาสนานี้ เช่น พระพุทธศาสนา ก็คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่สอนหลักธรรมโดยทั่วไป มีเหตุผลหรือไม่ เป็นความจริงหรือไม่ ถ้าเห็นว่า คำสอนของท่านเท่าที่เรารู้และเข้าใจได้ เป็นความจริง เราคิดว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสมานั้นเป็นความจริง เราจึงเห็นว่า พระองค์มีปัญญาพอที่เราจะฝากปัญญาไว้กับท่านได้ เราจึงเกิดศรัทธาขึ้นเป็นขั้นที่หนึ่ง

(๒) ด้านที่สอง ดูที่เจตนา ความปรารถนาดี เป็นเหตุแห่งความไว้วางใจอีกด้านหนึ่ง ถ้ามีปัญหาแต่ไม่หวังดี เขาอาจจะหลอกเรา แต่ถ้าเขาต้องการช่วยเหลือเรา เขามีแต่เมตตา ปรารถนาดีอย่างจริงใจ เราก็ศรัทธาได้ ฉะนั้น เรื่องศรัทธาหลักใหญ่อยู่ที่ว่า บุคคลผู้นั้น (๑) มีความรู้จริง มีปัญญาจริง สมควรเชื่อหรือไม่ (๒) เป็นผู้มีความปรารถนาดี มีเมตตากรุณาจริงใจหรือไม่

การที่จะมีเมตตากรุณาและจริงใจหรือไม่ ก็อยู่ที่เหตุปัจจัยประกอบ เช่น ท่านมีเบื้องหลังที่จะหวังได้อะไรจากเรา ถ้าจะหลอก ท่านจะหลอกเราไปทำไม หรือตามปกติท่านเป็นผู้มีความประพฤติบริสุทธิ์ที่ทำให้เราเห็นว่า เป็นผู้มีความหวังดีปรารถนาดีต่อเราอย่างแท้จริงเหมือนอย่างพ่อแม่ที่เมื่อเราเป็นเด็กที่ยังมีความรู้ไม่พอ เราก็ต้องทำโดยอาศัยความเชื่อพ่อแม่เท่านั้น เราอยู่ในโลกอยู่ด้วยอาศัยศรัทธา ทั้งที่ความจริงเราไม่ได้พิสูจน์ เราไม่ได้รู้เห็นอะไรทุกอย่าง เราเชื่อโดยเห็นว่า เขาไม่ได้หลอกหลวงอะไร

สำหรับในทางพุทธศาสนา ก็พิจารณากันว่า (๑) พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีปัญญามาก แสดงออกเป็นคำสั่งสอนต่างๆ เป็นจริง มีเหตุผล (๒) พระองค์มีความปรารถนาดี มีเมตตากรุณา สอนเราโดยบริสุทธิ์พระทัยต้องการให้เราได้รับประโยชน์ หากเรามั่นใจในพระองค์โดยเหตุผลทั้งสองประการ เราก็มีศรัทธา พระองค์สอนเรื่องนรก-สวรรค์ว่า ขาดิหน่ามีจริง ถ้าเรามีศรัทธาเราก็โน้มไปทางที่จะเชื่อตามที่มิหลักฐานว่า พระองค์ได้ตรัสไว้ เรื่องก็เป็นอย่างนั้น เป็นอันตกลงว่า นรกและสวรรค์ชั้นนี้อยู่ที่ศรัทธา

๒.๒ ต้องพิจารณาเหตุผล พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า จะเชื่อหรือไม่ก็ไม่เป็นไร ไม่ได้ถือเป็นเรื่องที่ต้องเชื่อ ในพุทธศาสนาไม่มีการบังคับ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงพบกับคนที่ยังไม่เชื่อ ไม่มีศรัทธา พระองค์ก็ทรงสอนให้มีทำที่อย่างที ๒ คือในกรณีที่ยังไม่มีศรัทธา ต้องพิจารณาเหตุผล เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“...กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย อย่าได้ปลงใจเชื่อ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบๆ กันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ (การคิดเอาเอง) อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุমান๑ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว

อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณ์ น่าจะเป็นไปได้

อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่า ท่าน สมณะนี้เป็นครูของเรา...”^{๒๔}

ตอนทำพระสูตร พระองค์ตรัสยก ตัวอย่าง เรื่องนรกและสวรรค์ และกรรมดี-กรรมชั่ว กุศล-อกุศล ทรงสอนให้พิจารณาในปัจจุบันว่า กุศล ทำแล้วมันเกี่ยวแก่ชีวิต ตีต่อตนและผู้อื่น เป็นผลดีต่อทั้งสองฝ่าย แต่ถ้าเป็นอกุศล มันไม่ดี ต่อและผู้อื่น เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น บางทีตีต่อ ตนแต่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น หรือมันดีเพียงว่า เราเห็นในชั่วสลายตามองสั้นๆ แต่ที่จริงเป็นผลร้าย แก่ตัวเอง สิ่งที่เป็นกุศลดีงาม ก็คือเป็นประโยชน์ ต่อชีวิต เกี่ยวแก่ชีวิตจิตใจในระยะยาวและแก่ ผู้อื่นแก่สังคม เมื่อพิจารณาและมองเห็นอย่างนี้ แล้ว ถามว่า อย่างไหนควรทำ อย่างไหนควรเว้น ก็เห็นว่า สิ่งที่ดีงามคือสิ่งที่ทำด้วยจิตใจที่เมตตา เพื่อแผ่ โอบอ้อมอารี มีปัญญา ทำด้วยจิตแบบนี้ ควรทำ นี่เป็นเหตุผล

พระพุทธองค์ตรัสเพื่อย้ำเป็นแนวปฏิบัติ ต่อไปอีกว่า ถ้าเราทำดีบังเกิดผลดี เป็นสิ่งที่ เกี่ยวแก่ในปัจจุบันแล้ว หากว่า สวรรค์มีจริง นรก มีจริง เราก็ไม่ต้องไปตกนรก ไม่ต้องไปรับผลร้าย เราจะไปสวรรค์ได้รับผลดีก็เป็นกำไรเพิ่มเติมขึ้น แต่ถ้าเป็นฝ่ายอกุศล ปัจจุบันนี้มันก็ไม่เกี่ยวแก่ จิตใจและไม่เกี่ยวแก่สังคม ผลเสียเกิดขึ้นในโลก ตั้งแต่ชาตินี้แล้ว เมื่อตายไปถ้านรก-สวรรค์มีจริง เราก็ไม่ได้ไปสวรรค์แต่ไปนรกแน่นอน ฉะนั้นจึง สรุปได้ว่า ถึงแม้ไม่ต้องใช้ศรัทธา แต่ใช้เหตุผล

พิจารณาก็ควรทำกรรมดี ละเว้นกรรมชั่ว นี่เป็น แนวกาลามสูตร ซึ่งเป็นการวางท่าทีในชั้นปัญญา

๒.๓ ต้องมั่นใจไม่อ่อนวอน พระพุทธเจ้า ตรัสถึงผลของการทำความดี ความชั่ว ว่า การ ทำชั่วนั้นมีผลเป็นข้อหนึ่ง สอง สามๆ โดยผล ที่ระบุนั้น มีหลายข้อเป็นผลในชาตินี้ ส่วนผลใน ชาติหน้าที่จะตามมาหลังจากการตายนั้น ยกไว้ ข้อสุดท้าย แม้จะผลดีก็ตาม นี่สื่อไปถึงลักษณะ การวางท่าที ทรงแสดงว่า ผลอะไรก็ตามย่อม เป็นไปตามเหตุ หลักพระพุทธศาสนาถือเรื่อง กรรม เป็นเรื่องของเหตุปัจจัย เป็นกฎธรรมชาติ ของธรรมชาติ ที่เป็นเรื่องแค่การรับรู้เท่านั้น เรา ไม่ต้องไปวิงวอนให้ผลอย่างนั้นเกิดในเมื่อมันเป็น กฎเพราะถึงจะอ่อนวอนมันก็ไม่เป็นไปตามคำ อ่อนวอน แต่มันเป็นไปตามเหตุ ไม่เป็นไปตาม คำอ่อนวอน ชาวพุทธต้องอย่าเสียเวลาอ่อนวอน ต้องพิจารณาสิ่งที่ทำว่า ทำดีรอบคอบหรือยัง ทำเหตุปัจจัยครบถ้วนหรือยัง เป็นประโยชน์ทั้ง บัดนี้และเบื้องหน้าไหม เกี่ยวแก่ชีวิต แก่สังคม แค่นั้น นี่เป็นท่าทีระดับที่สาม^{๒๕}

๒.๔ ต้องไม่หวังผลตอบแทน เรื่อง นรกและสวรรค์ก็ยังมีส่วนเหมือนกับจะเป็นผล ตอบแทน นรกนั้นเป็นผลร้าย เป็นการลงโทษ สำหรับกรรมชั่ว และสวรรค์เป็นผลตอบแทนของ กรรมดี ถ้าเรายังทำกรรมดีและเว้นกรรมชั่วโดย หวังผลอยู่ เราก็ยังไม่เป็นอริยชน เป็นแค่โลกิยชน ชาวพุทธแท้จริงต้องเป็นอริยชน คือคนที่ทำความ ดีโดยไม่ต้องหวังผล แต่ทำความดีเพื่อให้สิ่งที่ดี งามเกิดขึ้นเกี่ยวแก่ชีวิตจิตใจตั้งแต่ในปัจจุบัน

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน เกสปุตติสูตร อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕-๒๖๓.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก, หน้า ๒๕-๒๖.

และมีผลดีต่อสังคม ต่อโลก นี่เป็นการรักธรรม รักความดีงาม รักสิ่งถูกต้อง เป็นขั้นดำเนินตาม อริยสาวกแล้ว เป็นเรื่องของธรรมแท้ๆ แล้ว ถึงตอนนี้ก็มาเข้าสู่ นรกและสวรรค์ระดับที่สาม ซึ่ง มีอยู่ตลอดเวลาที่เราปรุงแต่ง ดังนั้น ทำดีที่มี ต่อ นรกและสวรรค์ กับความมีอยู่ของนรกและ สวรรค์ในขั้นสุดท้ายก็มารับกัน คือผลที่สุดก็มา อยู่ที่ปัจจุบันที่เราจะต้องสร้างขึ้นเป็นสำคัญ

หลักพุทธศาสนาที่สอนว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” เป็นการตีความตามคำเปรียบเทียบกับ หวานพิษเช่นไรได้ผลเช่นนั้น ทำดีได้ดี เรามอง เป็นเรื่องได้กำไร กล่าวคือทำดีได้ดี ความดีเกิดขึ้น สร้างเมตตาเมตตา ก็เกิดขึ้น ความรักเกิดขึ้น จิตใจก็เข้มแข็งเย็นสบาย ปลูกเมตตา เมตตา ก็เกิดและแผ่ไป ปลูกอะไรก็ได้อันนั้น ทำความดี ก็ได้ผลที่ดี มันทำดีได้ดีตรงนี้อ่างนี้ แต่คนส่วนใหญ่ไปหวังว่า ทำความดีได้ดีคือได้ตำแหน่ง ถูก ลอตเตอรี่รางวัลที่หนึ่ง เป็นต้น กลายเป็นปลูกพืช แล้วได้เงินเป็นกำไร ซึ่งตอนนี้ไม่ได้ขึ้นต่อปัจจัย เพียงแค่นี้แล้ว แต่ไปขึ้นกับองค์ประกอบภายนอก ลาก ยศ สุข สรรเสริญ สุข ที่อิงอยู่กับรูปธรรม หรือวัตถุแทน

สรุปได้ว่า ถึงแม้เราจะพูดถึงผลตามเหตุ คล้ายกับเป็นผลตอบแทน แต่ความจริงนั้นเรารู้ ไว้เพื่อเกิดความมั่นใจต่างหาก ทำดีในชาตินี้ให้ สบายใจ เมื่อจิตระดับจิตพร้อมอยู่แล้ว แม้แต่ คนที่ไม่เชื่อ ถ้าชาติหน้ามีมันก็ไปดีเอง ไม่ต้องห่วง ล่วงหน้า นี่คือคติพระพุทธานุศาสน์ และทำความ ดีจนไม่ต้องห่วงล่วงหน้านั้นเองจึงจะแสดงให้เห็น ได้ว่า เรามั่นใจในหลักความจริงและความดีแล้ว ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า เรามีความมั่นใจในหลักความ จริงและความดีนั้นหรือเปล่า ถ้ามีความมั่นใจแล้ว ไม่ต้องห่วง เวลาตายจะไม่ไปหรอก ถ้าเราทำใจ ปรุงแต่งมันให้พร้อมดีอยู่แล้ว ส่วนการทำดีอยู่ทุก ขณะ ปรุงแต่งสวรรค์ตลอดเวลา สวรรค์ก็อยู่ใน กำมือ หรือจะเลยสวรรค์ไปให้ขึ้นสู่ระดับของอริย สาวก พระพุทธศาสนาถือหลักการปฏิบัติ ไม่ต้อง อิงอยู่กับเรื่องรอกการพิสูจน์ แต่เน้นเรื่องทำที่ว่า ให้มีความมั่นใจ ทำดีที่ปฏิบัติเห็นผลได้ในชีวิตนี้ พร้อมทั้งมีความมั่นใจในผลดีที่จะมีข้างหน้า ด้วย การปรุงแต่งไว้พร้อมแล้ว เมื่อสภาพจิตของเราดี อยู่ในระดับที่สูงขึ้นไปแล้วก็ต้องไปดี ไม่ห่วงเรื่อง นรก-สวรรค์ที่มาอยู่กับอยู่ ถ้าจิตเราประณีตจนรัก ความบริสุทธิ์ รักธรรม และต้องการให้ธรรมแผ่ ไป ก็อยู่กับกันได้ด้วยความดี ขั้นนี้ถึงธรรมแล้ว ก็ไม่ ต้องหวังรอผลตอบแทนอีกต่อไป

(อ่านต่อฉบับหน้า)

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

ภารดี มหาขันธ์. **พื้นฐานอารยธรรมไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒.

เอื้อน เล่งเจริญ. **โลกทรรศน์ในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๗.

มณูญ คันธประกาศ. **ทัศนคติในการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในการดำเนินชีวิต (ศึกษาเฉพาะกรณีนักศึกษามหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร) วารสารวิชาการและวิจัย มทร.พระนคร ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ กันยายน ๒๕๕๓.**

บรรจบ บรรณรุจิ. **จิต มโน วิญญาณ**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.

พระราชสุทธินิพนธ์ มงคล. (จรัญ ฐิติธัมโม). **กฎแห่งกรรม ธรรมปฏิบัติ เล่ม ๑๐**. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พุทธทาสภิกขุ. **กรรมและการอยู่เหนือกรรม**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๙

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตโต). **เชื่อกกรรม รู้กรรม แก่กรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก**. บรรยายแก่คณะอาจารย์และนักศึกษา วิทยาลัยครูสวนดุสิต ในรายการสนทนาธรรมของภาควิชาปรัชญาและศาสนา ระหว่างภาคที่ ๒ ปีการศึกษา ๒๕๒๒ ณ วัดพระพิเรนทร์, มปป.

พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์). **นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท** ปริยญาพุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

สมัคร บุราวาส. **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : เคล็ดไทย, ๒๕๓๗.

สมพนธ์ บุญยคุปต์. **เราทุกคนจะช่วยรักษาสังคมไทยสังคมพุทธไม่ให้เสื่อมสลายได้อย่างไร** (บรรยาย) เมื่อ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๕๗ ณ ห้องประชุม “บุญยคุปต์” อาคารวิชัยยุทธเหนือ.

สมภาร พรมทา . **พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : พุทธชาติ, ๒๕๓๕.

..... **พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

สุนทร ณ รังสี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒ . กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

สุภาพวรรณ ณ บางช้าง. **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง**. กรุงเทพมหานคร : โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

แสง จันทร์งาม. **ประทีปธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : อีระการพิมพ์, ๒๕๕๔.

..... **พุทธศาสนวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : อีระการพิมพ์, ๒๕๕๕.

สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๒.

สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๒.

สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับล้านนา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ครบ ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม, ๒๕๕๗).

วศิน อินทสระ. **สวรรค์ นรก บุญบาป ใน พ ระพุทธ ศาสนา** . พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : เคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๕๔.

(๒) บทความ

จรัส สุวรรณเวลา. “ความเครียดกำลังทำลายสังคมไทย?” **การประชุมวิชาการครั้งที่๒ วิถุถ ความเครียด ของสังคมไทย**. ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๕

ชัชรินทร์ ไชยวัฒน์. “ประเทศไทยไม่ใช่ของเรา ชาติกรเด็ก ผลผลิตจากทุนนิยมชาตาน” **อะ เดย์ วิคลีย์**. ปีที่ ๑ (๒๕ มิถุนายน - ๑ กรกฎาคม ๒๕๕๗)

(๓) เอกสารอัดสำเนา

วัชระ งามจิตจรเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕ (อัดสำเนา).

บรรจบ บรรณรุจิ. **เอกสารประกอบการสอนวิชาพระไตรปิฎกวิเคราะห์ ๑**. กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕ (อัดสำเนา).

(๔) วิทยานิพนธ์และเอกสารวิจัยอื่นๆ

ชะบา อ่อนนาค “ความเชื่อเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนา ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษา : ศึกษากรณีโรงเรียนชลบุรี “สุขบพ” จังหวัดชลบุรี” **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย**. มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

ค. สี่อิลีกทรอนิกส์

ความเข้าใจคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับนรกและสวรรค์ - GotoKnow. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.gotoknow.org/posts/215797>. {๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗}

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี.[ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%99%E0%B8%A3%E0%B8%81%E0%B8%A0%E0%B8%B9%E0%B8%A1%E0%B8%B4>. {๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗}

วารกิจโงภิกขุ. นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก ๔.[ออนไลน์] แหล่งที่มา http://www.faihin.org/index.php?option=com_kunena&Itemid... {๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗}

อมรวิษั นาคทรพร ซึ่ “ห้องเรียนอนาคตแห่งศตวรรษที่ ๒๑” ต้องไร้กำแพง การประชุมวิชาการ TK Conference on Reading 2012 โดยสำนักงานอุทยานการเรียนรู้ (สอร.) หรือ TK park สังกัดสำนักงานบริหารและพัฒนาองค์ความรู้(องค์การมหาชน) สำนักนายกรัฐมนตรี การบรรยายพิเศษเรื่อง“ห้องเรียนอนาคตแห่งศตวรรษที่ ๒๑” [ออนไลน์] แหล่งที่มา <http://www.matichon.co.th> วันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๕ {๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗}

